

УДК 94(477) «312/313»

Герасименко Л.С.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ВИКЛИКИ МАЙБУТНЬОГО

У статті здійснено аналіз сучасного стану історичної пам'яті українців, розкрито основні проблеми її формування, розглянуто прояви амбівалентності національної історичної свідомості, запропоновано деякі шляхи її подолання.

Ключові слова: історична пам'ять, національна свідомість, національна ідентичність, амбівалентність (дуалізм) поглядів на минуле, державна політика пам'яті.

Останнім часом питання історичної (національної) пам'яті стало предметом численних досліджень не лише істориків, але і політологів, соціологів, філософів та багатьох інших представників гуманітарної науки. І це не дивно, адже Україна, як і більшість країн пострадянського простору, переживає складний процес пошуку національної ідентичності, формування національної свідомості українського народу. А основним чинником формування національної свідомості та національної ідентичності є саме історична пам'ять. Саме завдяки спільному минулому, перемогам і поразкам попередників, спільним героям, місцям пам'яті тощо сучасні покоління відтворюють власний історичний досвід, і таким чином нація усвідомлює свою сутність, духовність. Саме історична пам'ять впливає на сучасний пошук ідентичності, вона, так би мовити, з минулого керує сучасним і майбутнім, впливає на перебіг подій саме сьогодні, і тому актуальність дослідження цього феномену не викликає сумніву.

Тим більше, це важливо, адже саме історична пам'ять сьогодні використовується як інструмент для численних маніпуляцій з боку політичних сил, адже завдяки їй можна впливати на перебіг подій і прогнозувати національні настрої з різних питань, а відтак і маніпулювати свідомістю громадян у своїх власних цілях. Як зазначає О. Трегуб, «саме історична пам'ять є тим генетичним кодом нації, розшифрування якого може вказати на притаманні нації схильності, її слабкі та сильні сторони, визначити доречні та по-

трібні шляхи розвитку. Національний менталітет, забобони та упередження, ксенофобія та расизм є до певної міри результатами маніпулювання історичною колективною пам'яттю» [1, 25].

Очевидно, коли відбуваються такі маніпуляції, у суспільстві з'являється кілька моделей історичної пам'яті, кілька канонів інтерпретації історичного минулого, що жодною мірою не сприяє формуванню національної свідомості, а навпаки, стає причиною конфронтації і протистояння у суспільстві, а це в свою чергу позначається на розвитку держави, яка стає розколотою, так би мовити, «зсередини», а відтак і слабкою перед впливом певного зовнішнього чинника. Подібна ситуація склалась сьогодні в Україні. Однак перш ніж перейти до практичних питань, що мають місце сьогодні в Україні стосовно формування історичної пам'яті, варто вивчити теоретичні проблеми і з'ясувати, що ж таке історична пам'ять.

Перш за все, потрібно визначитись із термінами, адже на слуху зараз багато понять і визначень, зокрема, вживають терміни «національна пам'ять», «історична пам'ять», «національна історична пам'ять», «колективна історична пам'ять», «народна пам'ять» тощо. Всі ці терміни суть визначення одного поняття, вони переплетені, взаємопов'язані, однак є і деякі відмінності.

Сьогодні в академічному середовищі теоретичний горизонт питань, пов'язаних з історичною пам'яттю, суттєво розширився, вводяться нові категорії, методологія, а завдяки роботі ЗМІ останнім часом це питання надзвичайно актуалізувалось у масовій свідомості. Тому варто бодай поверхово, враховуючи той факт, що це питання надзвичайно широке, окреслити зміст поняття «історична пам'ять».

Зазначена проблема перебувала у колі зору багатьох дослідників, це широка тема, яка є предметом дослідження психологів, філософів, істориків, антропологів, етнографів, соціологів та багатьох інших представників не лише гуманітарних наук, але і репрезентантів інших наук, що досліджують окремі, дотичні до їхніх наукових інтересів аспекти цього складного поняття. Можна виділити кілька сегментів наукового знання про memorial studies (дослідження пам'яті), що склались з кінця XIX – середини XX ст., зазначивши і найвідоміших їх представників: історичний

(Ф. Ар'єс, Ж. Лефевр, Ф.Фюре, П. Нора та ін.), соціологічний (М. Хальбвакс), психологічний (У. Вордсворт, З. Фрейд та ін.), культурологічний (М. Фуко, Ф. Йейтс), герменевтичний (Г.-Х. Гадамер). З memorial studies корелюються і вживаються такі концепти, як соціальна, культурна, історична пам'ять, «контр-пам'ять», «місця пам'яті», «історичний досвід», «комунікативна традиція» та ін. [2].

Тож, щоб не ускладнювати розкриття цього аспекту, звернімося до найбільш відомих дослідників, роботи яких використовують сучасні автори.

Початки концепції пам'яті заклали соціологи, зокрема М. Хальбвакс вводить поняття «колективна пам'ять», що трактується як соціальний феномен, необхідний для функціонування й виживання суспільства, те спільне, що конститує суспільство та є запорукою його ідентичності [3].

Я. Ассман зазначав, що поняття «минуле» виникає тоді, коли усвідомлюється межа між «вчора» і «сьогодні», а смерть є «первісним досвідом» для сприйняття цієї відмінності. На цьому підґрунті формується споріднена культурній пам'яті історична пам'ять. Якщо перша заснована на культурно-мовних символах, то друга – переважно на етнополітичних. В останньому випадку йдеться про переживання (індивідуальне чи спільне) подій минулого, генерування певних схем, міфів, знань про них, меморіалізацію і вшанування тощо [4, 94].

Згідно з теорією П. Нора («Простір пам'яті»), колективна пам'ять концентрується і репрезентується в так званих місцях пам'яті, які є не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких формується і комеморизується пам'ять суспільства. Головна функція цих місць – збереження групової пам'яті, ними можуть бути люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, що оточені символічною аурую. Ці місця мають символічне значення, що може змінюватися завдяки численним індивідуальним чи груповим стратегіям. Згідно з автором, створення і усвідомлення індивідами «місць пам'яті» є головним чинником формування групової ідентичності, а вивчаючи зміну цих місць, можна зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи [5, 155].

Звичайно, складно розібратись у всіх визначеннях поняття історичної пам'яті, адже зрозуміло, що дати єдине визначення неможливо. Це завдання стало предметом багатьох досліджень сучасних дослідників, серед яких можна назвати таких: В. Масненко, Л. Добіжева, Н. Яковенко, Я. Грицак, А. Портнов, В. Полянський, М. Рябчук, Ю. Зерній, Ю. Шаповал, Г. Касьянов, В. Кравченко, О. Міллер, І. Симоненко та ін. Тож, звернімось до праць кількох із них, в яких вони визначають історичну пам'ять як «фундамент національної ідентичності» (Н. Яковенко), «своєрідний потенціал народу» (Л. Добіжева) [6, с.155], «історичні зрізи практично всіх виявів суспільної свідомості» (В. Полянський) [6, 14].

Ю. Зерній зазначає, що «зафіксована у формах знань, культурних стереотипів, символів, міфів, історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле» [7, 71].

На думку В. Масненка, до пам'яті потрапляє далеко не все історичне знання, а лише найбільш вартісне, продуктивне, додатне до подальшого «вжитку». У цьому сенсі історичну пам'ять можна розглядати як своєрідне психологічне оснащення спільноти чи окремої особи, як матрицю-сито, що слугує для просіювання потоку історичних подій, явищ, фактів [8, 50].

За твердженням Л. Зашкільняка, під «історичною пам'яттю» розуміють здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично історична пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти [9, 156].

Як зазначає Ю. Шаповал, «історична пам'ять у найзагальнішому вигляді – вдала метафора, яка віддзеркалює в ментальності певної регіональної спільноти її історичний досвід. Але це не тільки привабливий образ, здатний впливати на свідомість. Історична пам'ять – тривкий елемент культурного ландшафту, складова частина тих уявлень, які формують самосвідомість людини в процесі її соціалізації на певній території. Це також засаднича матриця образного (імажинального) країнознавства – каркас прийнятих у соціогуманітаристиці уявлень про особливості історич-

ного розвитку певної країни та її регіонів. Нарешті, це увесь комплекс пам'яток з відповідним інституційним оформленням їх охорони, вивчення, пропаганди, все те, що забезпечує тривкий зв'язок минулого й сучасності з відповідною проекцією у майбутнє» [10].

На думку російських дослідників І. Савельєвої та А. Полетаєва, «історична пам'ять» – це новий конструкт в ідеологічному арсеналі сучасного суспільства. Свідченням останнього може слугувати використання в одному ланцюгу чи в одній зв'язці концепту «історична пам'ять» та «політика пам'яті» [11, 490].

У вузькому розумінні дослідники виділяють кілька рівнів історичної пам'яті: загальноетнічний (національний), локальний (окремі етнічні групи), особистісний [12, 155].

Тож, розглянувши здобутки вчених і дослідників в цій галузі, можна зробити певні висновки і спробувати визначитись із поняттями національної та історичної пам'яті. Під терміном «національна пам'ять» ми розуміємо узагальнююче, масове відображення історичних процесів, які відбувалися у нас і відобразилися в історичній свідомості, тобто національна пам'ять фіксує і збирає інформацію про минуле. Але коли ми говоримо про національну пам'ять, то, перш за все, пов'язуємо її з формуванням та існуванням нації. В той же час історична пам'ять дещо ширша і ототожнюється не лише з історією формування і розвитку нації. Однак історична пам'ять є невід'ємною складовою національної ідентичності, її основою. Таким чином, історична пам'ять є тим стрижнем, на якому тримається і мова, і культура, і духовність, і, врешті, національна свідомість – ті фундаментальні цінності, які консолідують народ. Отже, історична пам'ять у широкому розумінні – це своєрідний пантеон національної ідентичності. А звідси виходить, що саме історична пам'ять формує національну пам'ять, тобто є її основою. Коли спільнота самоусвідомлює себе як нація, тоді історична пам'ять трансформується в національну. Загалом, вододіл між національною та історичною пам'яттю такий незначний, що ці поняття ототожнюються, вони є взаємопов'язаними, але сам термін «національна пам'ять» вживається порівняно недавно, тоді як більшість дослідників оперують радше поняттям «історичної пам'яті».

В цілому ж, історична пам'ять являє собою надзвичайно складний феномен суспільної свідомості, що входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології. В цьому контексті варто зазначити, що деякі вчені вважають використання терміну «історична пам'ять» некоректним, так як це, на їх думку, своєрідне ідеологічне кліше, що символізує процес політизації історії (згадані вище російські дослідники І. Савельєва, А. Полетаєв). А появу терміна «пам'ять» вони пов'язують насамперед із зростанням уваги до такого виду зберігання і відтворення інформації, як спогади. Особливої ваги вони набули у ХХ ст., йдеться насамперед про спогади очевидців трагедій цього сторіччя – Голодомору, репресій, етноцидів. Тому у дослідженнях історичної пам'яті є загальноновизнаною думка про те, що маніпуляції зі спогадами і пам'яттю є зручним інструментом для управління суспільною свідомістю. А звідси найпоширенішою темою дослідження в галузі історичної пам'яті стала проблема «політики пам'яті», тобто вивчення ролі політичного сегменту у виробленні і формуванні певних цінностей історичного минулого з якоюсь соціально-політичною метою. Особливо це характерно для країн, які ще тільки шукають свою модель національної ідентичності, а цими пошуками користуються ті чи інші політичні сили. Наразі не будемо давати визначення поняттю «політика пам'яті», це є об'єктом багатьох досліджень, які дуже популярні в Україні сьогодні, зазначимо лишень, що така практика має місце в Україні і такий стан триватиме до тих пір, поки український народ перебуватиме у стані невизначеності у справі формування і пошуку національної ідентичності і самосвідомості.

Що ж передбачає така «практика», тобто «політика пам'яті»? Як зазначає А. Коник, «політика пам'яті» означає здійснення владною верхівкою чи домінуючою елітою контролю над конструюванням знань про минуле, який досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (через держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії), організацію музейної і архівної бази, монументальну пропаганду, комеморативну практику, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топоніміку (перейменування назв вулиць, населених пунктів),

ЗМІ тощо [13, 158]. Очевидно, що всі ці практики активно застосовуються в Україні.

Тож, ми впритул підійшли до питання про особливості формування історичної пам'яті і «політику пам'яті» в нашій державі. Однак перш ніж дати характеристику і тим більше спробувати відповісти на деякі актуальні питання стосовно історичної пам'яті в Україні, потрібно розглянути ті причини, що стали основою сьогоднішньої ситуації у царині історичної пам'яті і політики пам'яті. А причини ці пов'язані не лише зі змінами влади і політикою владних структур, вони сягають корінням у наше минуле, а як відомо, минуле має безпосередній вплив на сьогодення і майбутнє.

Перш за все, зазначимо, що в Україні наявні суттєві відмінності в ідентичності населення України. Це і локальні відмінності, і конфесійні, і етнічні, і соціальні. В умовах політичного протистояння і стрімких соціальних зрушень, що відбуваються в Україні, ці відмінності набувають конфліктних рис, а якщо до цього додати відсутність єдиного історичного метанаративу, маємо дезінтегроване суспільство. І така полярність поглядів на історичне минуле не зумовлена лише територіальним, етнічним чи мовним поділом, мова йде про ідеологічне протиборство. Що ж лежить в основі цього протиборства? Існує низка причин існування кількох локальних колективних уявлень про минуле. Як зазначає І. Симоненко, серед таких чинників є: релігійна орієнтація громадян, історичне існування у різних державних об'єднаннях, відмінності в етнічному складі населення окремих частин країни, локальне вживання відповідних мов та діалектів, розбіжності у політичних уподобаннях мешканців певних регіонів, відмінності у соціальному складі населення, економічному розвитку та інше [14, 52]. Деякі з цих чинників діють давно, сторіччями, а деякі – десятиліттями. Однак всі вони справляють вплив на свідомість громадян України. Тому розглянемо їх більш детально.

Якщо говорити про релігійну орієнтацію громадян, то слід зазначити, що одним із факторів, що впливає на формування різних колективних уявлень, є належність громадян України до кількох конфесій християнства. Цей фактор впливає і на регіональні розбіжності.

Говорячи про історичний чинник, зазначимо, що Україна має насичену й складну історію, а її землі тривалий час перебували у складі державних утворень: Речі Посполитої, Московського царства – Російської імперії, Австро-Угорщини. Довгий час політичні кордони розмежовували націю, що вплинуло на її єдність і на сучасному етапі. Звідси маємо і етнічні відмінності різних частин країни, що також є суттєвим чинником формування національної ідентичності. Скажімо, західний регіон, перебуваючи тривалий час під владою польської держави, зумів зберегти своє українство, натомість мешканці Центральної, Східної України стали одним радянським народом. Однак в 40-х роках зусиллями нацистської Німеччини і комуністичного СРСР вдалося стерти цю «окремішність» західної частини України репресіями, депортаціями поляків з України і українців з Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, Посяння. В той же час східні і південні регіони України зазнали колосальної русифікації за рахунок приїжджих росіян (інженерно-технічні кадри та робітники індустріальних підприємств, бюрократія, співробітники органів влади, міське населення загалом), не кажучи вже і про постійну асиміляцію місцевого українського населення. В меншій мірі, але так само це відбувалось і на Західній Україні, куди були направлені тисячі російськомовних військовослужбовців, адміністративних керівників, інтелігенції. Політика СРСР була спрямована на формування радянського народу, і поступово втрачався той український компонент. Відповідно, і колективна пам'ять ставала інтернаціональною, а за великим рахунком, радянською.

Вище ми вже говорили про те, що саме формує національну ідентичність, тож зупинимось на такій ознаці національної історичної свідомості, як мова. Це не може не впливати на полярність колективної самоідентифікації. Адже, крім росіян, існує відсоток російськомовних українців і представників інших етносів, які використовують російську мову на побутовому рівні, що аж ніяк не сприяє національним концептам українського народу. Тут відразу зазначимо, що Україна сьогодні є поліетнічною державою, в якій проживають представники різних національних меншин зі своїми власними історичними спогадами. Як саме інтегрувати їх в український історичний наратив, ми розглянемо пізніше, зазначимо

лише, що вони також мають безпосередній вплив на формування історичної пам'яті Українського народу.

Соціальний склад і різні ідеологічні орієнтації населення регіонів України також є причиною амбівалентності історичної пам'яті українців. Якщо говорити про соціальний склад, то не важко простежити відмінності східного регіону, де переважають індустриальні робітники, інженерно-технічні працівники міст, і західного, населення якого займається переважно сільським господарством, тобто ця, так би мовити, господарча спеціалізація має безпосередній вплив на ідентифікацію населення, адже історична пам'ять промислових робітників буде в будь-якому випадку відрізнятися від історичних уявлень мешканців сільської місцевості. Особливістю Західного регіону являється ще і те, що до середини 40-х років він не знав такої радянзації і русифікації, як територія Східного регіону.

Не можна оминати і такий головний, а на сьогодні і визначальний засіб політики пам'яті в Україні, як політичне протистояння, яке під час чергових виборчих кампаній щораз загострюється. Як зазначає В. Карлова, «щоб надати відмінностей у своїх програмах і напрямках діяльності, політичні партії та блоки активніше використовують риторику колективних уявлень про минуле. І такі полярні розбіжності у поглядах на низку найпроблемніших та драматичних сторінок національної історії мають ознаки вразно маніпулятивного характеру» [15, 206]. Не будемо тут вдаватися до їх програмних гасел, на яких політичні партії і їх лідери чи політичні еліти (хоча це також питання, кого саме можна віднести до еліти) маніпулюють свідомістю населення і розігрують карту «розколу» українського народу, використовуючи це як засіб залучення електорату, зазначимо лише, що така «політика» тільки розколює національну пам'ять, а відтак роз'єднує суспільство, веде до конфронтації у ньому, що аж ніяк не сприяє консолідації української нації, яка проходить складний процес свого творення і шукає своє місце серед світової спільноти.

Таким чином, існує велика кількість факторів, які впродовж тривалого часу впливали і продовжують впливати тою чи іншою мірою на формування відмінностей історичної свідомості серед громадян України. Як зазначає В. Артюх, «нині в Україні відбу-

вається накладка трьох основних типів історичної пам'яті: української, російської і комуністичної» [16, 57]. Звичайно, у такому поляризованому суспільстві, яким воно є сьогодні в Україні, марно сподіватись на якийсь консолідуючий ефект за допомогою такого інструменту, як історична пам'ять. Не кажучи вже про те, що існує й індивідуальний досвід кожної людини чи суспільний досвід груп, які мають різні критерії оцінок історичних подій.

Отже, говорячи про сучасну ситуацію в Україні в царині історичної пам'яті, підіб'ємо деякі підсумки і зазначимо основні характерні ознаки. По-перше, наявний виразний дуалізм у поглядах на минуле, коли у суспільній свідомості побутують різні, часом антагоністичні і конкурентні між собою моделі історичної пам'яті. Серед них найбільш виразними в Україні є сьогодні «націоцентрично-державницька» й «імперсько-радянська». По-друге, існування регіональних варіантів колективної пам'яті, що продукує відмінні типи національної ідентичності. Відсутнє також цілісне бачення національної історії, натомість переважає її надмірна фрагментація. Крім того, у національній пам'яті українців майже не зафіксовано історичне минуле національних меншин.

Українська національна пам'ять залишається відірваною також від європейського історичного наративу, так само, як і віддаленість української нації від західноєвропейських народів. Як зазначає А. Портнов, «процес формування національної пам'яті відбувається у широкому європейському контексті, і він набуває особливого значення у світлі євроінтеграційних прагнень України, адже питання пам'яті є одним з ключових для того, що ми умовно називаємо «європейська ідентичність» [17, 60].

Безумовно, зазначені чинники ускладнюють формування й ефективного впровадження політики пам'яті в Україні. У цілому стан історичної пам'яті українців можна характеризувати як кризовий. Тобто ще раз зазначимо, що лише у стабільному соціумі можлива консолідація громадян навколо національної ідеї, в іншому разі маніпуляції з історичною пам'яттю стають ризикованою справою і лише поглиблюють роз'єднаність суспільства. Тому і виходить, як влучно зазначає Ю. Шаповал, «що коли історію пишуть люди зі своїми симпатіями і вподобаннями, тоді читач має справу не з фактами, а з інтерпретаціями» [18].

Постає питання, а що ж у такому разі робити? Очевидно, що спроби механічним шляхом впровадити новий сучасний наратив уявлень про минуле приречені на невдачу і викликатимуть лише спротив у тієї чи іншої частини населення України. Загальнодержавний проект національної ідентичності має визріти у часі. Як зазначає І. Симоненко, «розколотість історичної пам'яті суспільства, як і більшість проблем, пов'язаних з формуванням національної ідентичності, «лікуються» еволюційним шляхом. Для цього потрібна копітка, постійна робота впродовж десятиліть. Поступова зміна генерацій призведе до вимивання віджилих, анахронічних історичних міфем, їх деактуалізації. Але якщо існує зовнішня загроза національному суверенітету – існує можливість розколу країни, викликана ще й антагоністичними поглядами певних частин суспільства щодо політичного устрою, етнічних, мовних або релігійних питань, тому потрібна революційна деконструкція історичних міфів. Адже, як свідчить світовий досвід, укорінені історичні погляди щодо минулого суттєво впливають на прояви сепаратизму або анексіоністські плани націй чи етнічних груп. А за умов, коли частина населення країни піддається зовнішнім впливам, державі, крім модернізації історичних міфем, потрібно витратити зусилля і для активної контрпропагандистської роботи» [19, 58].

Дуже важливим є також питання про етноцентристський фокус у підходах до минулого, адже відомо, що українська національна історія не є витвором тільки українського етносу, а результатом діяльності усіх етнічних спільнот, що проживають в Україні. Тому включення історії національних меншин і корінних народів до загального українського історичного наративу є необхідною умовою формування української модерної нації, що вимагає, звичайно, подолання етноцентричності й етнічної ексклюзивності історії. Тобто необхідно збагатити цю історію шляхом інтеграції історичних наративів національних меншин. Як відзначає Ю. Зерній, «і етнічні українці, і представники національних меншин мають «привласнити» українську історію, відчути пов'язаність з нею себе і своїх предків» [20, 110]. Для зміцнення національної ідентичності важливо віднайти оптимальний баланс, який би, з одного боку, не допустив розмивання

етнокультурної основи історичної пам'яті, а з другого – сприяв би усвідомленню національної історії як перманентного процесу взаємодії та взаємовпливів культур різних національних меншин. Очевидно, для цього потрібно включити в український наратив такі гострі і ключові історичні сюжети, як Голокост, депортації кримських татар, геноцид ромів. Це дуже важливе питання і має велике значення і для включення українського історичного наративу в загальноєвропейський контекст. Тож, розглянемо це питання більш детально.

В історичній пам'яті України проблема Голокосту посідає особливе місце. Сьогодні фактично питання україно-єврейських стосунків, скажімо, в роки війни, і участі українців у винищенні євреїв не актуалізовано попри те, що нацистський геноцид в Україні забрав життя близько 1,6 млн євреїв. Саме єврейський фактор був одним з найбільш болючих в українській історії. Це пояснюється багатьма факторами. Починаючи з козацького повстання Б. Хмельницького у XVII ст., євреї нерідко ставали жертвами насильства, хоча найбільш глибоку рану в їхній історичній пам'яті залишили події Другої світової війни.

Як зазначає В. Гриневич, за радянських часів через ідеологічні і політичні розрахунки про Голокост прагнули не говорити. При цьому до числа табуйованих потрапила і тема українсько-єврейських стосунків. Із суспільної пам'яті було вилучено цілу низку подій: участь євреїв у радянських владних структурах у Західній Україні в 1939 р., участь українського населення в організованих нацистами антиєврейських погромах у червні–липні 1941 р., участь допоміжної поліції, місцевих органів влади і українських повстанців у Голокості. І незважаючи на те, що в Радянському Союзі прагнули створити єдину радянську ідентичність, в історичній пам'яті українців панували старі міфи про «жидокомуну», а у євреїв – про «український антисемітизм». Після Другої світової війни ці стереотипи посилювались, і, як зазначає В. Гриневич, говорили вже про «єврея-вбивцю енкаведиста» і про «українця-колаборанта і юдофоба». Спроби істориків з діаспори налагодити українсько-єврейський діалог не дали результатів. Більше того, цей діалог перетворився у таке собі «змагання жертв»: хто більше втратив – українці від Голодомору чи

евреїв від Голокосту [21, 57]. Однак навіть після двадцяти років незалежності проблеми українсько-єврейських стосунків залишаються малодослідженими в Україні. Пошуки національної ідентичності українців не включають чи мало опікуються проблемами Голокосту, тут радше можна говорити про порівняння в сучасному українському наративі двох крайніх прикладів геноциду – Голодомору 1932–1933, сталінського терору та Голокосту, що репрезентують два тоталітарні режими, які спустошували Україну у минулому столітті.

Говорячи про формування національної пам'яті, звичайно, необхідно висвітлювати якісь незручні моменти історії, між тим питання участі українців у знищенні євреїв залишається вкрай дражливим і, свідомо чи несвідомо, замовчується. Внаслідок чого Голокост для більшості населення залишається якоюсь абстрактною подією, так би мовити, «чужою». В той же час, як зазначав німецький історик Вільфрід Їльге, «брак інформації про український контекст Голокосту, що існує в сучасному українському суспільстві, має парадоксальні наслідки: виїмка з національного наративу не лише «темних сторін», а й численних прикладів того, як самовіддані українці рятували євреїв. Відтак мовчання або брак збалансованої інформації про українсько-єврейські взаємини під час німецької окупації не дає можливості перебороти стереотипи щодо «українців-антисемітів» [22, 58].

Тож, повертаючись до проблем шляхів конструювання історичної пам'яті в Україні, необхідно сказати, що проблема українсько-єврейських стосунків не повинна стати замовчуваною і «незручною» для національного наративу, навпаки, її потрібно включити в цей наратив. А це важливо для інтеграції українського наративу в європейський, тому що, якщо Україна не боїтиметься відкрито говорити про такі «незручності» в українській історії і якщо, наприклад, включити проблему Голокосту в цей наратив, це буде позитивно сприйматись світовою спільнотою, Україна заявить про себе як країна, яка не боїться відкрито говорити про ті моменти в історії, які можна назвати ганебними і недопустимими, вона готова до каяття і визнання цих фактів, як, наприклад, це зробила Німеччина. Як зазначає А. Портнов, говорячи про проблему національної провини, «я особисто не вірю, що

будь-яка нація має почувати колективну провину за будь-що. Але це є політичне питання. Це є стратегія державної політики. Приклад, який всім відомий, – це Віллі Брандт на колінах біля пам'ятника варшавському гетто. Треба вчитися, як це потрібно робити» [23, 53].

Більше того, такий підхід приверне увагу і до самого українського нарративу, адже Голокост часто порівнюють із Голодомором. На жаль, сьогодні пам'ять про Голокост в Україні фактично потрапила у вир політичної боротьби, коли політичні сили нерідко використовують єврейський фактор як аргумент у взаємних звинуваченнях у нацистському чи більшовицькому геноциді.

Те саме можна сказати і про депортації кримських татар, власне, не лише татар, а й інших етносів, вірменів, греків, болгар, німців, геноцид ромів. Ці теми також мають бути інтегровані до національного нарративу, інакше Україна знову ставатиме об'єктом спритних інтелектуальних маніпуляцій, які, власне, і відбуваються.

Є ще одна дразлива тема, яка також потребує і подальшого вивчення, і подальшого розкриття – україно-польський конфлікт на Волині 1943 р. Можна сказати, що сьогодні в Україні вдалось налагодити діалог з Польщею, хоча ця тема потребує глибокого дослідження і вивчення саме українськими дослідниками. Зокрема, спільне відзначення подій на Волині, публічні дискусії, спільне відкриття польського військового меморіалу у Львові відповідають європейській практиці і сприяють процесу розв'язання травматичних спогадів обох народів. Разом з тим, питання україно-польських стосунків на сьогодні є надзвичайно актуальним.

Отже, інтегрування національної історичної пам'яті у загальноєвропейські та світові історичні конструкції сприятиме утвердженню позитивного іміджу України на міжнародній арені.

Таким чином, говорячи про шляхи виходу з «кризи історичної пам'яті», перше, на чому сходиться більшість дослідників, це те, що перш за все колективна пам'ять українців потребує вивільнення від величезного масиву імперсько-радянських стереотипів у сприйнятті історичного минулого, які стримують процес національного самоусвідомлення громадян України. Це має стати основою державної політики пам'яті з метою подолання поляр-

ності в оцінках історичного минулого. Водночас державна політика пам'яті має бути орієнтована на збереження стабільності, неконфліктності суспільних відносин. Тому, вочевидь, історичний плюралізм, найімовірніше, повинен залишатись, адже було б гірше коли б якийсь один регіон намагався нав'язати якусь «єдину і правильну» схему минулого, а звідси напрошується висновок про те, що до творення національного історичного нарративу повинні якнайширше залучатись представники регіонів. Як зазначає І. Симоненко, «проблема «регіоналізації» історичної свідомості вітчизняного суспільства має вирішуватися не шляхом уніфікації, впровадження етноксклюзивної історії, а за допомогою винайдення узгоджувальних, компромісних варіантів, не поступаючись у принципових питаннях» [24, 59].

Є ще один важливий момент, коли ми говоримо про формування історичної пам'яті. Це питання того, що саме може сприяти примиренню історичної пам'яті і стати консолідуючим чинником у віднайденні спільнотою її ідентичності. Багато дослідників сходяться на тому, що на негативному досвіді неможливо побудувати більш-менш стійку і прийнятну конструкцію ідентичності та національного нарративу. На думку Ю. Шаповала, однією з небезпек українського історіописання являється те, що у поле суспільної уваги потрапляють переважно ті події і факти, які мають роз'єднувальний потенціал. Зокрема, ми бачимо, що гострі дискусії і маніпуляції відбуваються саме навколо таких трагічних сторінок української історії, як Голодомор, репресії, депортації, Друга світова війна, національно-визвольний рух, який так і не виборив незалежності, Україна – жертва комуністичного і нацистського терору і тому подібне. В. Нахманович зазначав, що «українська історія формується як концепція переслідувань і гноблення українського народу загарбниками, апофеозом чого став Голодомор. Але така концепція віктимної історії – народу-жертви є хибною» [25]. Звичайно, все це було в українській історії, і ніхто цього не відкидає. Але, як зазначає І. Симоненко, «необхідно обирати компромісні стратегії репрезентації минулого, акцентувати увагу на темах, які сприяють примиренню історичної пам'яті суспільства» [26, 58].

Тобто потрібно акцентувати увагу не лише на втратах України і українського народу, а на досягненнях і позитивних моментах

вітчизняної історії. Наприклад, як зазначає І. Симоненко, розкривати і популяризувати історичні сюжети, в яких на перше місце висуваються загальнолюдські, гуманістичні аспекти, порушуються питання соціальної справедливості, громадської рівності й верховенства закону, які сприятимуть подоланню дуалізму історичної пам'яті. Тобто віктимізація історії – це далеко не кращий підхід до відтворення минулого. Тої самої думки дотримується і А. Портнов, зазначаючи: «Україна повинна дати чіткий сигнал світовій спільноті, що вона не лише бачить себе жертвою будь-кого – імперій, комунізму, татаро-монголів, а що вона готова до поррахунку з минулим. Це важливо тому, що, по-перше, дозволить нам набагато комфортніше, з більшим моральним правом реагувати на дуже часті антиукраїнські публікації на Заході, в яких жахливо спотворюються історичні факти» [27, 53–54].

Необхідною складовою національної політики пам'яті має стати також формування у громадян націоцентричного розуміння власної історії, її самобутності та безперервності. Адже історія України впродовж століть подавалася як частина загальноімперських історій Російської й Австро-Угорської імперій, СРСР. Тому вкрай важливо, щоб усі верстви та вікові групи суспільства усвідомлювали важливість саме націоналізації історичної пам'яті, коли йдеться про демократичний шлях розвитку України.

Щодо методів та заходів, якими можна вирішити проблему дуалізму історичної пам'яті українського суспільства, то вони досить різноманітні, мабуть, це питання потребує окремого висвітлення і дослідження. Зазначимо лише, що вони не зводяться до одного універсального і допомагають вирішувати лише окремі сегменти посталої проблеми. Зокрема, тут має бути проведена копітка і перманентна робота і державних інституцій, і наукового середовища, ЗМІ, громадських організацій, освітянських закладів тощо. Мають широко використовуватись комеморативні практики: державні свята, паради, урочисті відвідання керівниками держави ювілейних свят на історичних місцях, формування місць пам'яті, вшанування видатних діячів – все це також активно сприяє процесам вкорінення історичної свідомості громадян.

Крім того, необхідно створювати справжню громадську дискусію навколо складних історичних питань, залучаючи істориків,

соціологів, психологів, лінгвістів, культурологів, із висвітленням у засобах масової інформації різних теоретичних підходів до суперечливих історичних подій і фактів, які базуються на документальних і архівних матеріалах, що допоможе вивчати колективні уявлення про минуле. Адже історичною пам'яттю намагаються маніпулювати політичні еліти, а суспільство, за винятком його інтелектуальної частини, залишається осторонь. Не менш важливим є і комплекс просвітницьких заходів, які дозволять ефективно протистояти негативним зовнішнім впливам на історичну свідомість громадян України. Для цього необхідно залучати як державні, так і недержавні ЗМІ, художні засоби. Не варто забувати і про патріотичне виховання молоді.

Тобто, як бачимо, потрібно залучати різноманітні напрями роботи, використовувати широкий спектр дій, що, безперечно, потребує наполегливої праці впродовж тривалого часу.

Тож, завершуючи і підсумовуючи все вищесказане, можемо констатувати, що сьогодні маємо справжній розкол історичної пам'яті громадянського суспільства України, ця пам'ять ще формується. І це не лише поділяє країну на Схід–Захід, україномовну і російськомовну частини, йдеться про ідеологічний розкол двох основних моделей ідентичності, що перетворюється на засіб дезінтеграції та потенційну загрозу національній безпеці України. Очевидно, що за таких умов створення будь-яких спільних схем історичної пам'яті просто неможливе. В таких умовах владні структури можуть стати тим інтегруючим чинником, який здатний зупинити ескалацію двох крайніх моделей національної пам'яті.

Список використаних джерел

1. *Трегуб О.* Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості // *Магістеріум. Політичні студії.* – 2008. – Випуск 31. – С. 25–29.
2. *Дахин А.* Общественное развитие и вызовы коллективной памяти: перспектива философской концептуализации *memory studies* // *Вопросы философии.* – 2010 // <http://vphil.ru/index.php?option=com>
3. *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память // *Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре.* – 2005. – № 2–3 (40–41). Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/>
4. *Рогозина Т.* Культурная память и идентичность // *Ноосфера і цивілізація.* Випуск 5(8). – Донецьк: ДонНТУ, 2007. – С. 91–98.

5. *Коник А.* «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури // Вісник Львівського університету. – Вип. 32. – 2009. – С. 153–163.

6. *Полянський В.* Историческая память в этническом самосознании народов // СОЦис. – 1999. – № 3. – С. 14–29.

7. *Зерній Ю.* Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1(2). – С. 71–76.

8. *Масненко В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // УІЖ. – 2002. – № 5. – С. 49–62.

9. *Защкільняк Л.* Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 156–159.

10. *Шаповал Ю.* Політика пам'яті в сучасній Україні // Матеріали доповіді на Міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять» 4–6 грудня 2008. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1230112797>

11. *Савельєва И., Полетаєв А.* Теория исторического знания / И.М.Савельева, А.В.Полетаев. – СПб.: Алетейя; М.: ГУ ВШЭ, 2008. – 522 с.

12. *Коник А.* Вказана праця.

13. Там само.

14. *Симоненко І.* Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1(10). – С. 51–61.

15. *Карлова В.* Особливості відновлення історичної пам'яті Українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 14/15. – С. 203–214.

16. *Артюх В.* Децю про політику історичної пам'яті // Експерт. Сумський аналітичний журнал. – 2006. – № 14. – С. 56–60.

17. *Портнов А.* Україна у Другій світовій війні: формування національної пам'яті українського народу // Україна і Український народ у Другій світовій війні. Дискусії. – 2009. – Вип. 3. – С. 84.

18. *Шаповал Ю.* Політика пам'яті в сучасній Україні // Матеріали доповіді на Міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять» 4–6 грудня 2008. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1230112797>

19. *Симоненко І.* Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1(10). – С. 51–61.

20. *Зерній Ю.* Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 104–115.

21. *Подольський А.* Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроби аналізу деяких аспектів // Голокост і сучасність. – 2008. – №1(5). – С. 47–59.

22. Там само.

23. *Портнов А.* Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність. Матеріали круглого столу в Національному інституті стратегічних досліджень. – К. 2008. – 67 с.

24. *Симоненко І.* Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1(10). – С. 51–61.

25. *Нахманович В.* З виступу на круглому столі «Українська історична наука та завдання Українського інституту національної пам'яті» в редакції газети «Україна молода» 30 вересня 2008 // Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1261/188/44651/>

26. *Симоненко І.* Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1(10). – С. 51–61.

27. *Портнов А.* Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність. Матеріали круглого столу в Національному інституті стратегічних досліджень. – К. 2008. – 67 с.

Герасименко Л.С. Историческая память в Украине: современное положение и вызовы будущего

В статье проанализировано современное положение исторической памяти украинцев, раскрываются основные проблемы её формирования, рассмотрены проявления амбивалентности национального исторического сознания, предложены некоторые пути её преодоления.

Ключевые слова: историческая память, национальное сознание, национальная идентичность, амбивалентность (дуализм) взглядов на прошлое, государственная политика памяти.

Gerasymenko, L.S. The historical memory in Ukraine: the present situation and future challenges

The article deals with the contemporary status of Ukrainian historical memory, it is revealed the main problems of its formation, considered manifestations of ambivalence of national historical consciousness, it is proposed some ways to overcome it.

Key words: historical memory, national consciousness, national identity, ambivalence (dualism) of views on the past, the state memory policy.